

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/150605>

Please be advised that this information was generated on 2019-12-04 and may be subject to change.

Recensies

René ten Bos (2014). *Water. Een geofilosofische geschiedenis* Amsterdam: Boom, 352 pp., 24,90 €

‘Im Feuchten geschieht die Zeugung’ (Walter F. Otto, *Dionysos*)

De boeken van René ten Bos zijn altijd een lust om te lezen. Dat komt niet alleen door zijn bloemrijke maar uitermate prettige en toegankelijke stijl van schrijven, die zich onder andere kenmerkt door de nadrukkelijke aanwezigheid van een geheel eigen, onmiskenbare, vriendelijke maar ook eigenzinnig ironisch-kritische stem waarin het pure plezier van het denken steeds doorklinkt, maar ook door de grote rijkdom ervan en de steeds weer verrassende perspectieven die hij opent op de thema's die hij tot de zijne maakt. En daar komt nog bij de enorme eruditie waar hij altijd genereus mee uitpakt in zijn betogen, een bijna *unzeitgemäß* vertoon van eruditie dat steeds in dienst staat van die betogen maar dat zo nu en dan ook naar overdaad neigt, een meestal weldadig overdaad weliswaar maar het maakt zijn copieuze teksten soms ook wat aan de machtige kant.

Ook in zijn nieuwste pennenvrucht *Water*, een kloek en zeer mooi vormgegeven boekwerk van maar liefst 352 dichtbedrukte pagina's, wordt de lezer weer ondergedompeld in Ten Bos' belezenheid en wordt hij meegevoerd langs een schier oneindige reeks van breed uitgesponnen bespiegelingen die dit keer allemaal op de een of andere wijze te maken hebben met water, hoofdthema en tevens de titel van het boek, en volgens Ten Bos een element waarin het doorgaans 'hydrofobe' filosofische denken van de traditie nodig dient te worden ondergedompeld. En dat is overduidelijk wat hij zich met deze baaierd van een boek heeft voorgenomen, een panoramisch bouwwerk zo kolossaal en imposant dat het met geen mogelijkheid recht kan worden gedaan in een recensie van deze omvang. Edoch, een poging.

Water, aldus Ten Bos in de inleiding van zijn boek, is in zekere zin het ongedachte van de westerse filosofie, terwijl het niettemin aan de oorsprong daarvan ligt, zoals iedereen die een beetje bekend is met de geschiedenis van de westerse wijsbegeerte zal kunnen beamen. Was het immers niet de allereerste denkers van

het 'avondland', de presocratische natuurfilosoof Thales van Milete, die verkondigde dat water [*hydoor*] de oorsprong was van alles, het oerbeginsel [*arche*] en tevens bron van al het leven? Inderdaad. Maar dat is dan vaak ook meteen het enige wat de gemiddelde filosoof over Thales weet te melden. Om het vervolgens onmiddellijk weer te vergeten.

Niet zo voor Ten Bos, die maar liefst een heel hoofdstuk, het eerste hoofdstuk van het boek, wijdt aan deze denker en daarin aan de hand van vele bronnen (waaronder een zeer mooie tekst van de jonge Nietzsche, *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen*, waarin Thales prominent figureert) met grote zorgvuldigheid probeert te achterhalen wat Thales precies gedacht zou kunnen hebben met de gedachte van water als de oorsprong van alle dingen. De conclusie van dit onderzoek, dat tevens een eerherstel van Thales wil zijn, luidt kort gezegd dat het 'thaletische water' enerzijds staat voor de 'onttoverende', proto-wetenschappelijke gedachte dat de oorsprong van de dingen in de dingen zelf moet worden gezocht en niet in een godenwereld daarbuiten en anderzijds voor het feit dat die immanente oorsprong 'waterig' is, en dat wil zeggen diep, afgrondelijk en vloeibaar – en als zodanig ongrijpbaar. En het is die ongrijpbaarheid die de filosofie na Thales steeds heeft verdrongen, zo luidt de diagnose van Ten Bos.

Water staat aan de oorsprong van de filosofie, zo laat Ten Bos zien, maar die oorsprong wordt stelselmatig vergeten, verdrongen, genegeerd. De filosofie lijdt aan watervergetelheid, een stelling die overigens een opmerkelijke verwantschap heeft met Heideggers these van de zijnsvergetelheid van de filosofie. De filosofie, en dat begint reeds bij Plato en Aristoteles, is hydrofoob en dat heeft er precies mee te maken dat de ongrijpbaarheid van water haar aversie opwekt. Als het stromende, vliedende en vloeiende is water moeilijk of eigenlijk niet te bepalen door de *logos*. Het ontsnapt aan de greep van het denken. Water symboliseert het veranderlijke en onvaste van de werkelijkheid en staat in zekere zin voor het *panta rhei* (het 'alles stroomt') van Herakleitos, die water als iets irrationeels zag. Water is geen ding, geen substantie en geen object, waardoor het zich onttrekt aan ons begrip, zoals bijvoorbeeld Kant dit illustreert in zijn *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, waarin hij betoogt dat het menselijk verstand eenvoudigweg niet in staat is het vloeibare en ongevormde te begrijpen (noch dat het dat zou willen overigens), ook al moet hij ten slotte toegeven dat het vloeibare en ongevormde oorspronkelijker is dan het vaste en gevormde.

Hoewel de filosofische traditie over het algemeen hydrofoob is bestaat er, zagezgd, ook een onderstroom van denkers die water en het waterige van de werkelijkheid juist centraal stellen en die daarmee aanknopen bij Thales. Het zijn met name deze denkers, waaronder Lucretius, Dante, Hugo de Groot, Herman Melville, Carl Schmitt, Stefan Helmreich, Michel Serres en Peter Sloterdijk, die in dit boek aan het woord komen. Uit deze opsomming blijkt al dat het niet alleen

filosofen in de strikte zin van het woord zijn die Ten Bos opvoert in zijn boek. Ook dichters, romanciers en wetenschappers gelden voor hem als denkers en een van de verdiensten en genoegens van het boek bestaat er precies in dat het rijkelijk gelardeerd is met (duidingen van) literaire en poëtische citaten maar ook analyses van wetenschappelijke en wetenschapsfilosofische disputen, zoals het debat over de ware aard van water tussen essentialisten als Kripke en Putnam (water = H_2O) en anti-essentialisten als Serres en de Britse chemicus en wetenschapshistoricus Philip Ball, die aantonen dat water niet zo gemakkelijk te vangen is in een reducerende moleculaire definitie. Ball met name laat zien hoe buitengewoon 'maf' en 'geheimzinnig' en daarmee ongrijpbaar water niet alleen als element maar ook als molecuul is.

Wat zeggen genoemde 'waterdenkers' dan precies over het water en wat kunnen we van hen leren? Dat loopt nogal uiteen, om eerlijk te zijn, maar het is buitengewoon fascinerend om de ware kaleidoscoop aan perspectieven op water die Ten Bos hier de revue laat passeren tot je door te laten dringen, of het nu gaat over de rol van Dante als empirisch observator in de surrealistische doch zeer vermakelijke scholastieke speculaties over goddelijk watermanagement, het rhi-zomatische karakter van water volgens Empedocles en Michel Serres, over water als het molecuul dat van zichzelf houdt volgens Philip Ball, over de invloedrijke ideeën van Hugo de Groot en Carl Schmitt over de zee als een vrije ruimte die door niets of niemand toegeëigend mag worden, over de zee waarin de machtige witte walvis Moby Dick (symbool voor het kapitalisme, zo leren we) huishoudt of over onze huidige 'zieke zee', die alsmaar meer wordt leeggeplunderd door een kapitalisme dat onophoudelijk op zoek moet naar nieuwe vormen van exploitatie. Het laatste hoofdstuk over die zieke zee laat een schrijnend beeld zien van de onverantwoorde en volstrekt van enige bekommernis gespeende wijze waarop de huidige westerse mens omgaat met dat vitale element dat ooit de 'oersoep' vormde waaruit hij ook zelf is voortgekomen (en waarvan hij de ingrediënten in steeds grotere mate zelf produceert). De zorg over deze zorgeloze relatie van een rücksichtslos kapitalistisch opererende en daarmee onvermijdelijk op zelfdestructie afstevenende mensheid tot de grote wateren van deze planeet, is een belangrijke motivatie geweest voor het schrijven van dit boek.

Nog onvermeld gebleven maar wel van wezenlijk belang is dat dit boek zichzelf begrijpt als 'een geofilosofische geschiedenis' van water, zoals de ondertitel luidt. Geofilosofie, een notie die Ten Bos ontleent aan zijn ongetwijfeld grootste leermeesters Deleuze en Guattari (die impliciet de hele denk- en benaderingswijze van dit boek informeren), staat voor de gedachte dat het denken zich niet afspeelt in een vacuüm, in de neutrale ruimte tussen het subject en het object zeg maar, maar steeds bepaald wordt door de specifieke omgeving waarin dat subject en object samenkomen, een bepaalde plek op aarde met eigen, altijd unieke kenmer-

ken. De plaats waar een filosofische gedachte ontspringt is in dat opzicht minstens zo belangrijk als die gedachte zelf. Met Deleuze en Guattari (en we zouden daar wellicht ook Nietzsche aan kunnen toevoegen) stelt Ten Bos dat filosofie altijd geofilosofie is en het denken dus altijd plaatsgebonden is. *Water* fungeert uiteraard als een eminente illustratie bij deze these en het moge inderdaad zo zijn dat de plaats of het landschap een cruciale vormende rol spelen in het denken, maar geldt dit niet evenzeer voor niet-natuurlijke plaatsen, zoals steden en industriële zones? Denk bijvoorbeeld aan het denken van Marx, Weber, Bourdieu of zelfs Foucault. Maar dan: in hoeverre zou het denken van figuren als Descartes, Leibniz en Husserl überhaupt *bepaald* zijn door de plaats op de aarde waar zij zich bevonden? De stelling dat *alle* filosofie geofilosofie is lijkt me wat overtrokken. En dat geldt overigens eveneens voor de stelling dat de filosofie 'hydrofoob' is in de zin dat ze het vloeiende en stromende karakter van de werkelijkheid miskent. Vele moderne filosofen, van Nietzsche, Bergson, Whitehead en ja ook Heidegger tot aan meer recente figuren als Simondon en gelijksoortige 'procesdenkers' insisteren juist op de fundamentele waterigheid en vloeibaarheid van de werkelijkheid. Maar het zijn uiteraard vooral Deleuze/Guattari en Michel Serres, de belangrijkste inspiratiebronnen van Ten Bos, die de vloeibaarheid van de werkelijkheid expliciet omarmen.

Ten Bos eindigt zijn schitterende en meesterlijke traktaat met de conclusie dat water de grote connector is, het element dat alles samen brengt maar ook weer loslaat. Raken, maar niet grijpen, of be-grijpen, dat is water. Het is in dit, we zouden bijna kunnen zeggen onbaatzuchtig verenigende en vrijgevende karakter van water dat de grootste les van het water, en van de 'waterdenkers' die het evoceren, gelegen is, zoals Ten Bos aan het einde van het boek voornamelijk aan de hand van de Franse wetenschapsfilosoof Michel Serres, een van zijn grootste helden, illustreert: leren van water, als denker en als wetenschapper, is leren om zichzelf mee te laten drijven, zichzelf mee te laten deinen door en op de stroom van de gebeurtenissen. Als er een vorm van verlichtingsdenken afgeleid zou kunnen worden uit dit magnifieke boek dan zou het devies ervan luiden: Heb durf om je (als) denken mee te laten voeren! Het is in elk geval een groot plezier om je als lezer door Ten Bos mee te laten voeren op zijn fantastische ontdekkingsreis over de grote onderstromen van het hydrofiele denken.

Pieter Lemmens

Radboud Universiteit Nijmegen

Herman De Dijn (2014). *Vloeibare waarden: politiek, zorg en onderwijs in de laatmoderne tijd*
Pelckmans Klement, 184 pp., 19,50 €

Waarden bieden volgens Herman De Dijn niet langer een horizon van oriëntatie voor individuele of collectieve keuzes, maar ze worden in toenemende mate ter discussie gesteld, aangepast en gemanipuleerd in het licht van allerlei contingente en veranderlijke preferenties. Waarden zijn onder druk van een ontspoorde ideologie van zelfbeschikking en autonomie “vloeibaar” geworden: ze zijn niet langer “transcendent” ten opzichte van de individuele keuze (p. 152). Hiermee is niet alleen de titel van het boek verklaard (met toespelingen naar Zygmunt Bauman) maar ook de inzet ervan: een cultuurfilosofische kritiek op de manier waarop hedendaagse praktijken en instituties, vooral in de domeinen van zorg en onderwijs, zich in de laatste decennia hebben geëvolueerd.

De zelfbeschikkingsgedachte is volgens De Dijn gepaard gegaan met de cultivering van het verlangen dat de werkelijkheid geen weerstand mag bieden. We zijn bijvoorbeeld steeds minder bereid om ziekte en lijden te accepteren als onvermijdelijk deel van het bestaan: we *moeten* altijd gezond en gelukkig zijn, kinderen krijgen wanneer het ons uitkomt, kinderen bovendien die tot perfecte kinderen uitgroeien. Mensen die ons herinneren aan, in de woorden van Pierre Bourdieu, “het gewicht van de wereld” – zoals werklozen, migranten, gehandicapten, eenzamen, daklozen – worden in toenemende mate als een verstoring ervaren van het ideaal van een wereld die zich buigt rond onze activistische wil en planning. De hele samenleving moet één grote geoliede machine worden in het teken van een vergroting van efficiëntie en productiviteit.

Dat streven keert terug op de universiteit. Net als zoveel andere instituties wordt ook de universiteit steeds meer als een soort bedrijf gerund, een “organisatie” gericht op het bereiken van een zo groot mogelijke efficiëntie in de productie van een bepaalde output (afgestudeerden, publicaties, scores op ranglijsten), in plaats van een “instelling” waar mensen werken en studeren die door bepaalde intrinsieke waarden gedreven worden. Dit is een inmiddels bekende kritiek die ook soms wat overdreven of zelfs verwend kan aan doen, maar De Dijn slaagt erin een toenemende vermanaging en vermarkting van het onderwijs zo pregnant, herkenbaar en scherpzinnig te beschrijven dat de analyse toch weer levendig en betekenisvol is. Behalve het oplichten van een topje van de sluier, kan ik hier onmogelijk recht doen aan de rijkdom en breedte van die analyse.

Als een instelling een organisatie wordt en haar ziel (haar overgeërfde missie) verliest, ontstaat het probleem: “wat zal de organisatie doen ‘draaien’? De oplossing om organisaties performant te maken of te houden omvat twee elementen: enerzijds het managen van de gehele organisatie op basis van meetbare *targets*,

anderzijds de vermarkting van de organisaties [...]” (p. 70). De Dijn laat de gevolgen zien: een overheersing van de middelen op het eigenlijke doel. “Niet de zorg of vorming staat centraal, maar de output, de meetbare resultaten, datgene wat een hogere plaats in de ranglijst van organisaties kan bezorgen” (p. 73). De uitgebreide en steeds frequentere evaluatie- en auditsystemen zijn hierbij de ultieme drijfveren geworden om de prestaties omhoog te drijven, wat echter volgens de auteur weer nadelige effecten kan hebben op de intrinsieke motieven om inzicht en kennis te verwerven. En zo is de cirkel rond: het systeem creëert zijn eigen noodzakelijkheid terwijl niemand aan de knoppen zit. Herman De Dijn biedt – ik zou haast zeggen gelukkig – geen pasklare oplossingen, wat teveel gevraagd zou zijn gegeven het feit dat we spreken over diepe culturele patronen en systeemontwikkelingen, niet over een paar “machtsgeile individuen of managers” (p. 76).

Soms gaat De Dijn mij wat te ver in zijn kritiek op de waarde van autonomie, bijvoorbeeld als hij chagrijnig vaststelt dat het hedendaagse onderwijs in de greep is van “oppervlakkige, modieuze ideeën” zoals “zelfbeschikking en diversiteit” (p. 106). Een paar zinnen later wordt de “teloorgang van de vanzelfsprekendheden van een ‘christelijke’ omgeving” genoemd als een van de redenen voor deze oppervlakkigheid (p. 107). Het is ook deels een kwestie van woordkeuze: in plaats van aandacht te vragen voor het belang en de legitimiteit van bepaalde gezagsstructuren in het onderwijs, zegt De Dijn dat er nu eenmaal “meesters’ zijn die inzicht bezitten en naar wie het best geluisterd wordt” (p. 108). (Dat dit niet slaafs luisteren betekent, zoals hij eraan toevoegt, stelt niet echt gerust.) Er is veel nadruk op het belang van participatie “aan een al geconstitueerde wereld van betekenis en waarde” (p. 110). Dit leidt hem er onder andere toe te klagen over de teloorgang van het traditionele huwelijk en knarsetandend te spreken over de “onstuitbare” opkomst van het homohuwelijk, doorgedrukt door het “activisme van de holebi-beweging” (p. 157). Op dit soort plaatsen verstart het denken van De Dijn in versteende opposities. Het viere van “transcendente” waarden krijgt hier zelf een ideologisch karakter: De Dijn is hier mijns inziens onvoldoende ontvankelijk voor de grote betekenis en waarde die een toegenomen individuele keuzevrijheid en diversiteit hebben voor onze samenleving, ondanks alle ontsporingen die er ook zijn.

Dit laat onverlet dat dit boek veel buitengewoon waardevolle inzichten bevat die bovendien in een heldere taal, zonder veel jargon en omhaal zijn verwoord. Het is een boek dat de maatschappelijke betekenis van filosofie belichaamt, dat aantoonst dat filosofen meer kunnen dan ofwel eindeloze commentaren op Plato en Rawls schrijven in specialistische (en slecht gelezen) *journals*, ofwel – zoals de Dijn het raak benoemt – quasitherapeutische boekjes op de zingevingsmarkt publiceren waarbij het weten opnieuw geïnstrumentaliseerd is (p. 136). Jammer dat dit soort inspirerende en prikkelende analyses in de huidige “evaluatiesystemen”

geen “punten” oplevert. Gelukkig leidt dit er niet toe dat ze niet meer verschijnen; dat zou pas echt de ultieme overwinning zijn van Mackenzie en consorten. Hopelijk schrijft Herman De Dijn nog heel lang door na zijn emeritaat, tegen de stroom in, over dit soort wezenlijk zaken die ons allemaal aangaan. Dit is eigenlijk wat filosofie zou moeten doen en hoe filosofie ooit ook begonnen is: ons aan het denken zetten over ontwikkelingen en betekenissen die ons zo nabij zijn, ons zo op de huid zitten, dat we er bijna blind voor zijn geworden.

Bart van Leeuwen

Radboud Universiteit Nijmegen

